

SEVİNC BABAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: s.quliyeva@yahoo.com

NAXÇIVANIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI ORTA ƏSR SƏYYAHLARININ QEYDLƏRİNDƏ (XVI-XVII əsrlər)

Məqalədə XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvanda olmuş səyyahların bölgənin təsərrüfat həyatı haqqında verdikləri məlumatlar tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Təsərrüfatın əkinçilik, ipəkçilik, bağçılıq və digər sahələri haqqındakı qeydləri araşdırılmışdır. Məlumatların təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində təsərrüfat həyatı digər sahələrlə yanaşı xeyli inkişaf etmiş, bu da o dövrdə bölgəyə səfər etmiş səyyahların diqqətini cəlb etmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, səyyah, kənd təsərrüfatı, əkinçilik, bağçılıq.*

XVI əsrin əvvəlində Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapması ölkənin iqtisadi yüksəlişinə, əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müəyyən dərəcədə kömək etdi. İqtisadi həyatı qaydaya salmaq və dövlət xəzinəsinə vəsait axınına artırmaq məqsədilə Səfəvilər dövləti ilk vaxtlar kəndlilərin vəziyyətini yüngülləşdirməyə məcbur oldular. I Şah İsmayılın dövründə daxili feodal müharibələrinin azalması da kənd təsərrüfatının dirçəlməsinə təkan verdi. Səfəvilər dövründə Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsi daha çox inkişaf etmişdi.

XVI əsrdə sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan Naxçıvanın iqtisadiyyatında əkinçilik, bağçılıq və bostançılıq mühüm yer tuturdu. Buranın əlverişli təbii şəraiti kənd təsərrüfatı məhsullarını artırmağa imkan yaradırdı [9, s. 54]. Naxçıvanın iqtisadi həyatında ticarət və sənətkarlığın mühüm rol oynamasına baxmayaraq, əhalinin çox hissəsi əkinçiliklə məşğul olurdu. Bölgənin təbii-coğrafi şəraiti yarımoturaq və oturaq həyat tərzini keçirən əhalinin taxılçılıq, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmasına kömək edirdi [8, s. 296]. Bu dövrdə Naxçıvanda texniki bitkilərin becərilməsinə də üstünlük verilmişdir. Bunlardan pambıq, tütün, boyaq kökü və s. bitkilər bölgə ərazisində əkilib becərilirdi. XVII əsrdə yaşamış türk səyyahı Evliya Çələbi Naxçıvan ərazisində zağı, münlayı, zəfəranı, ləli xas, bəyaz adları ilə tanınan yeddi növ pambıq becərdiyi haqqında məlumatlar vermişdir [4, s. 95].

Azərbaycanın təsərrüfat həyatında pambıqçılığın mühüm sahə olması haqqında əlman səyyahı Adam Olearinin qeydləri də mühüm mənbələrdəndir. Onun verdiyi məlumata görə Naxçıvanda pambıq becərilməsi geniş yayılmışdı. Bu zaman Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda başlıca olaraq xırda qozaları olan pambıq becərilirdi. Oleari pambıq haqqında yazır: "Pambıq demək olar ki, bütün vilayətlərdə becərilir, bütöv ölkəyə başdan-başa pambıq səpilir, o bir qulac hündürlüyündə, topa halında bitir. Yarpaqları üzüm yarpaqlarına bənzəyir. Amma ondan xeyli kiçikdir, gövdəsinin ucunda iri, qoz boyda yumrular əmələ gəlir, yetişmək məqamı gələndə bu qozalar dörd, ya altı yerdən yanlara doğru paradaqlanır və yarıqlardan pambıq çıxır. Burada hər cür pambıq məmulatı hazırlamaq üçün son dərəcə çox pambıq istehsal olunur. Pambıq ümumiyyətlə mühüm sənaye və ticarət bitkisidir. Çoxlu şəhərlər və kəndlər ancaq müstəsna olaraq pambıqla

dolanır" [4, s. 94]. Bu dövrdə Naxçıvanla yanaşı Azərbaycanın Qarabağ, Xoy, Şirvan bölgələrində də pambıq becərilirdi.

Ölkə əhalisinin əsas və ən qədim məşğuliyyətlərindən biri iqtisadiyyatda mühüm yer tutan bağçılıq və bostançılıq idi. Orta əsrlərə aid mənbələrin verdiyi məlumata görə Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində bağların bir qismi dağılıb məhv olmuşdu. Naxçıvanda bu vaxt bağ və bağça, o cümlədən meyvə ağacları Azərbaycanın digər şəhərlərinə nisbətən az idi. Lakin şəhəratrafı bostanlarda lətafətli qovun, qarpız və s. becərilirdi. Naxçıvan üzümü xüsusi şöhrət qazanmışdı. Naxçıvan eyni zamanda, ətraf şəhərləri də kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təchiz edirdi. Şahardə kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi yerli hakimlərin mənafeyinə uyğun olduğundan onlar özləri bəzən bunun üçün şərait yaradırdılar [9, s. 55].

Naxçıvanda gözəl üzüm növləri yetişdirilirdi. Adam Oleari Səfəvi dövlətinin bütün vilayətlərində əla növ, iri saxlımı üzüm yetişdirildiyini qeyd etmişdir. O, Təbriz və Taromla yanaşı, Ordubadda da "Kəssəyi", "Xələc" və s. üzüm növlərinin yetişdirildiyini qeyd etmişdir [2, s. 76]. Səyyah adını bildirməyə də Ordubad ətrafında bitən digər bir üzüm növündən bəhs edir: "...qeyri-adi növ üzümün saxlımı çox iridir, yarım qulac uzunluğundadır, giləsi İspaniya üzümü böyüklüyündədir, tutqun qırılmazlıq rəngdədir, çox şirəlidir, lakin bu üzümü çox saxlamaq mümkün deyil. Elə buna görə də onu təzə-təzə yeyirlər. Bu üzüm Azərbaycandan başqa yerdə bitmir, özü ancaq Ordubadda Xudafərin körpüsü arasında yetişir, başqa heç yerdə ona rast gəlməzənsən..." [1, s. 167]. Adam Oleari həmçinin xüsusi bir armud növü haqqında da məlumat verir. "xüsusi bir armud var. Bu armud Ordubadda bitir, rəngi və xarici görünüşü demək olar limona oxşayır, xoşagənləni iyi, çox qarıba dadı var. Fəvqəladə təcrəcədə sulu armuddur" [8, s. 297].

Məlum olduğu kimi Şah Abbasın Osmanlı imperiyası ilə apardığı dağdığı müharibələr Azərbaycan torpağına böyük müsibətlər gətirmişdir. Səfəvi hökmdarı osmanlıların Azərbaycanda möhkəmlənməsinə imkan verməmək üçün Osmanlı dövləti ilə yaxınlıqdakı sərhəd rayonları boşaldıraraq, yandıraraq, xarabazara çevirtmiş, tutqun quyuqlarını doldurduqaraq, sərhəd rayonlarının əhalisini əsrlərə yaşadıkları torpaqlardan köçürtdürmüş, doğma yurd-yuvalarından didərgin salmışdı. O zaman Naxçıvan, Culfə kimi şəhərlərin əhalisi də bu cür çətinliklərlə qarşılaşmış və İsfahan, Qaracadağ, Dizmar ətrafına sürgün edilmişdir. Adam Olearinin göstərdiyinə görə köçürülən əhalinin məskənləşdiyi İsfahan ətrafında altı böyük qəsəbə-rəbat yaradılmışdı ki, bunlardan ən mühümü, ən böyüyü və ən gözəli 3 min evi və 12 məscidi olan Culfədir [5, s. 93].

J.Tavernye də Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin Naxçıvana dağdığı təsirinəndən bəhs edir. XVII əsrdə sözü gedən müharibələr zamanı körpələrin xeyli hissəsi məhv edilmişdi. I Şah Abbasın əmri ilə Culfə yaxınlığında Araz çayı üzərində olan körpü də dağıdılmışdı. Tavernye yazır ki, Səfəvi qoşunları türk qoşunlarının irəliləməsi iqtisamətində olan bütün körpələrin məhv edilməsi tapşırğını almışdır.

Dağlıq və dağətəyi zonalarda bulaqların və çayların suyundan geniş istifadə olunurdu. J.Tavernye Culfənin cənub-şərqində dağ çaylarının suyu vasitəsilə torpaqların məhsuldarlığının artmasını təsvir edir. O göstərir ki, suvarma işində çayların suyundan intensiv istifadə olunurdu, bəzən çayın bütün suyu suvarmaya sərf olunurdu. Tavernye qeyd edir ki, ona görə də Azərbaycanda və İranda çayların suyu Avropadakından fərqli olaraq doniza-mənsəbə çatdıqca artmaq əvəzinə azalır [4, s. 97]. Bu zaman Səfəvi dövləti ərazisində suvarmanın dörd növündən istifadə edilirdi: 1. Araz, 2. Çay (kanalların və ehtiyat su anbarlarının köməyi ilə), 3. Kəhriz (torpaq altında olan suyun xüsusi lağımlar vasitəsilə yerin üstünə çıxarılması) və 4. Quyu. Birinci iki növ yerüstü, axırını ikisi isə yeraltı suvarma qurğuları ilə bağlı idi [4, s. 90].

Həmdullah Qəzvinli suvarma üçün istifadə edilən çaylar sırasında Azərbaycanın ən iri çayları olan Kür və Araz çaylarının adlarını çəkir. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda suvarma şəbəkəsi çox güman ki, XVII əsrdə də XV-XVI əsrlərdə mövcud olmuş eyni süni suvarma şəbəkəsi fəalliyət göstərmişdir. Araz çayı ölkənin iqtisadi həyatında, xüsusilə əkinçilik təsərrüfatının inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

XVII yüzillikdə Azərbaycanda olan bir çox avropalı səyyahların gündəliklərində Araz çayının iqtisadi əhəmiyyəti və bu çaydan müxtəlif iqtisadçılara çəkilən su arkları barədə az da olsa məlumatlara təsadüf edilir. 1693-cü ildə Naxçıvandan Təbrizə yola düşən Qemelli Kərreri Araz çayı üzərindəki on iki göllü yaraşlıq körpüdə keçib ucubacağı görünməyən al-yaşıl çöllə uzun müddət hərəkət etmişdir. O, gündəliyində qeyd etdiyi kimi, burada bir çox suvarma kanalları ilə qarşılaşmışdır. Səyyah yazır ki, bu kanalların suyu bulaşığı, yəni palçıqlı olub, ancaq əkilən və tarlalar üçün olduqca sərfəlidir [4, s. 91].

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan bölgəsində əhalinin məşğul olduğu kənd təsərrüfatı sahələrindən biri də ipəkçilik olmuşdur. Ümumiyyətlə, ipəkçilik və ipək parça, xüsusilə də, basma naxışlı parçalar Naxçıvan əhalisinin məişətində əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Bölgə ərazisində təsərrüfatı bu sahəsinin geniş yayıldığı yer Ordubad olmuşdur. Buranın mülayim iqlim şəraiti ipəkçilərdən uzaqlaşdırılması üçün əlverişli olmuşdur. Digər tərəfdən bağçılığın geniş yayılması burada ipəkçiliyin inkişafına təkan vermişdir. Belə ki, barama qurdlarının bəslənməsi üçün lazım olan tut bağları Ordubadda daha geniş yayılmışdır. İstehsal edilən məhsul xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Ordubaddan Moskva, Nijni-Novqorod bazarına xam və boyadılmış ipək aparılırdı [2, s. 79]. Bölgə ərazisində Ordubadda yanaşı Culfə və Əylis də ipək ixracatında əsas mərkəzlərdən sayılırdı [3, s. 50]. Həmin dövrdə Culfədə beynəlxalq əhəmiyyətli olan ipək ticarəti birjəsi təşkil edilmişdi. Culfə tacirləri xarici dövlətlərlə ipək ticarətini öz inhisarına almaq üçün I Təhmasibdən rəsmi icazə almışdılar. Onlar Avropanın böyük ticarət mərkəzləri olan Marsel, Venesiya, Amsterdam kimi şəhərlərində ipək ticarəti etməyə başlamışdılar. Beləliklə, dünya bazarlarına çıxan Azərbaycan ipəyinin miqdarı ildən-ildən artırdı. XVII əsrdə Rusiyada Azərbaycan ipəyinə həvəs daha da artmışdı. Həmin əsrin ortalarında Rusiyanın şəhərlərinə Azərbaycandan gətirilən ipəyin miqdarı çoxalıb on minlərlə puda çatmışdı. Demək olar ki, o vaxt rus zadəganları tənzənlə və dəbdəbəli yerlərdə Azərbaycan ipəyindən tikilmiş paltar geyinib gedirdilər. Buradan aydın olur ki, Naxçıvan ipəyi xarici ticarətdə özünəməxsus vəqəvi tutmuş və öz sənəkarlarına dünya şöhrəti qazandırmışdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan bölgəsi tədqiq edilən dövrdə xam ipəyin – xammannın istehsalına görə Azərbaycanın bir sıra qabaqcıl bölgələri ilə eyni sırada dururdu. Belə ki, bu dövrdə Təbriz, Marağa, Gəncə və s. bölgələrə yanaşı, Naxçıvan iqtisadiyyatında da xammannın geniş istehsalı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [2, s. 79].

Orta əsrlər boyunca Avropa səyyahlarının və diplomatlarının Azərbaycanda ipəkçilik haqqında maraqlı qeydlərini izlədikcə, xam ipəyin və ipək parçaların Avropa dövlətlərinin daimi diqqət mərkəzində olduğunu görürük. J.Tavernye yazır ki, burada istehsal olunan müxtəlif növ ipək parçalar və qiymətli saplar vardır. Bunu sübut edən faktlardan biri də bir sıra Azərbaycan şəhərlərində ipək istehsalında ixtisaslaşması idi [3, s. 49]. Təbii ki, hamın şəhərlərdə ipəkçilik qədim, ənənəvi sənət sahəsi olmasaydı, orta əsrlərdə bu sahədə nəzərə cərpacaq yüksəkli almazdı.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, səyyahların da qeydlərindən aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da təsərrüfatın bir çox sahələri inkişaf edib Səfəvilər dövlətinin inkişafında mühüm yer tutmuşdur.

1. Babayev T. Naxçıvan ənənəvi əkinçilik və müasirlik // Naxçıvan bu gün: islahatlar və perspektivlər. Bakı: Nurlan, 2008, s. 163-173.
2. Əliyev İ. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 224 s.
3. Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq (XII-XIX əsrlər). Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 184 s.
4. Həsənalıyev Z. Səfəvi dövləti XVII əsrdə (Avropa səyyahlarının məlumatları əsasında). Bakı, 2004, 294 s.
5. Mahmudov Y.M. Odlar yurduna səyahət. Bakı: Gənclik, 1985, 184 s.
6. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 184 s.
7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
8. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
9. Nəcəfli T. XV-XVI əsrlərdə Naxçıvanın ictimai-iqtisadi həyatı // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2009, № 2, s. 51-60.

Севиндж Бабаева

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ НАХЧЫВАНА В ЗАМЕТКАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ (XVI-XVII ВЕК)

В статье были привлечены к исследованию данные о хозяйственной жизни региона, полученные из заметок путешественников, посещавших Нахчыван в XVI-XVII веках. Рассмотрены разные сферы сельского хозяйства, в том числе земледелие, садоводство и другие отрасли. Анализ данных сведений показывает, что экономическая жизнь Нахчывана была хорошо развита, что и привлекало внимание путешественников, которые посещали регион в то время.

Ключевые слова: *Нахчыван, путешественник, сельское хозяйство, земледелие, садоводство.*

Sevinj Babayeva

ECONOMIC LIFE OF NAKHCHIVAN IN THE NOTES OF MEDIEVAL TRAVELERS (XVI-XVII CENTURIES)

Data on the economic life of the region, obtained from notes of travelers who visited Nakhchivan in the 16th-17th centuries, were brought to study in this paper. Different spheres of agriculture are considered, including agriculture, horticulture and other branches. An analysis of these data shows that the economic life of Nakhchivan was well developed, which attracted the attention of travelers who visited the region at that time.

Keywords: *Nakhchivan, traveler, agriculture, farming, gardening.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)